

ІНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ І СОЦІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ АГРАРНОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ

Ксьонжик Ірина Володимирівна

кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри бухгалтерського обліку, докторант Миколаївського національного аграрного університету (Україна)

e-mail: irina_kovalenko@meta.ua

РЕЗЮМЕ

У статті вирішуються завдання, що полягають в обґрунтуванні теоретичного інструментарію для дослідження інституційних змін в сільській місцевості, проектування і створення ефективних соціальних та економічних інститутів.

Ключові слова: інституційне забезпечення, розвиток сільських територій, соціальна діяльність, суб'єкти аграрного господарювання.

РЕЗЮМЕ

В статье решаются задачи, состоящие в обосновании теоретического инструментария для исследования институциональных изменений в сельской местности, проектирования и создания эффективных социальных и экономических институтов.

Ключевые слова: институциональное обеспечение, развитие сельских территорий, социальная деятельность, субъекты аграрного хозяйствования.

ABSTRACT

In the article we solve the problems which are concluded in the grounding of theoretical tools for the study of institutional changes in rural areas, creating and developing of effective social and economic institutions.

Keywords: institutional support, development of rural territories, social activities, subjects of agricultural farming.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Сталий розвиток сільських територій є одним із сучасних напрямків державної аграрної політики, мета якої полягає у виведенні українського села на якісно новий рівень розвитку, що дозволить забезпечити комплексне збалансоване вирішення соціально-економічних проблем суспільства. Ринковій трансформації вітчизняного аграрного сектора та його складових присвячено праці П. Гайдуцького, О. Гудзинського [4], М. Дубініної [5], Ю. Лопатинського, Ю. Луценко, О. Мороз, В. Меселя-Веселяка, Т. Осташко, П. Саблука, О. Шпикуляка. Разом з тим, необхідно зазначити, що інституційна складова зовнішнього середовища соціально-економічного розвитку сільських територій представляє собою сукупність умов та чинників, які формуються в результаті інституційних перетворень, державних важелів впливу.

Детермінанти стійкого соціального розвитку сільських територій, як сума чинників, здатних впливати на даний процес, включають в себе сукупність екологічних, соціальних, економічних та інституційних складових. Зауважимо, що такі інституційні складові у поєднанні з іншими чинниками утворюють інституційне середовище, що є як каталізатором, так і інгібітором сталого соціального розвитку сільських територій.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Економіка агро-промислового сектору в значно більшій мірі, ніж інші галузі, пов'язана складними соціальними зв'язками з господарською діяльністю сільських мешканців і не може розглядатися поза загальною системою його соціальних зв'язків. Економічні стимули, що формуються ринком, впливають на господарську поведінку селян через сукупність соціальних відносин і норм, які складають інституційну структуру сільської економіки. Враховуючи суттєві недоліки, властиві неокласичній економічній теорії, проблеми і перспективи розвитку сільської економіки України необхідно досліджувати з позицій інституціоналізму і синергетики. При всій затребуваності інструментарію інституціональної теорії для вивчення реальних процесів, що відбуваються в економіці у трансформаційний період, використовується він поки недостатньо. Причина цього пов'язана з тим, що сучасна інституціональна теорія представляє собою сукупність ряду наукових доктрин, які розвиваються, а не цілісну і завершену теоретичну концепцію з єдиною методологією інституціонального аналізу [1].

Що стосується синергетики, вона виникла як міждисциплінарний науковий напрям, який займається вивченням процесів самоорганізації і виникнення, підтримки стійкості і розпаду структур (систем) різної природи на основі методів математичної фізики («формальних технологій»). Синергетичний підхід також застосовується при вивченні такої складної і неструктурованої системи, як мережевий інформаційний простір.

Сучасне розуміння теорії самоорганізації визначено роботами І. Пригожина і Г. Хакена. Економічна категорія «синергетика» означає «спільна дія», або узгодженість (когерентність) функціонування частин системи як цілого. Синергетика досліджує загальні закономірності еволюції (розвитку, руху) різних за природою систем, вона намагається звести розгляд до моделі, загальної для «чужорідних» систем. Процеси і структури в системі є такими, що виникають «самі по собі», внаслідок самоорганізації, без керівної і спрямовуючої сили, що діє ззовні. При цьому виділяються нечисленні параметри порядку, від яких залежать величини, що характеризують стан системи, і які, в свою чергу, можуть впливати на параметри порядку. З позицій синергетики, еволюція системи предствляється як низка структур, що змінюють одна одну, які за певних умов (значеннях параметрів порядку) втрачають стійкість, руйнуються і замінюються новими [9].

У своїх дослідженнях трансформації інституціонального середовища економіки села необхідно враховувати наступні методологічні передумови:

1. Категоріальна невизначеність, характерна для інституціональної теорії, що, в першу чергу, відноситься до ключового для даного напрямку поняття «інститут». Досить повний перелік визначень поняття «інститут», що використовуються в рамках сучасної інституційної економічної теорії, наведено, зокрема, М.В. Дубініною. На її думку, інститути – це стійкі, самооновлювальні і укоріненні норми у практиці соціально-економічних взаємодій [5]. Таке трактування дозволяє не тільки осмислити ситуацію, соціальну і господарську структуру як відтворену «з покоління в покоління» систему розпоряджень, а й зрозуміти певну інерційність суспільства, опір інноваціям.

2. Інституційний устрій села нами розглядається на трьох рівнях. На формальному, «поверхневому», рівні інститути нескладно виявити, але не завжди їх можна розшифрувати та ідентифікувати. Щоб розкрити всю значимість і складність взаємодії між інститутами та економічною діяльністю, необхідно вивчити глибинні механізми, що регулюють господарську поведінку людей. Йдеться про мотиви і причини економічної поведінки, укорінені у повсякденній практиці господарювання та предствлені у вигляді психологічних установок, які є стійкими і відтворюються кожен день; інтуїтивних припущень, звичок, рольових очікувань, переваг, ціннісних орієнтирів, які, значною мірою, перебувають поза сферою свідомих рішень і контролю і складають глибинний рівень існування інститутів.

3. Інституційна система нами розглядається як відкрита нелінійна система, що складається з різних комплементарних інститутів, які формують різнотипні і взаємодіючі структури. Часто в економічній літературі замість поняття «інституційна структура» використовується термін «інституціональне середовище». Наприклад, О. Вільямсон під цим терміном розуміє основні політичні, соціальні та правові норми, які є базою для виробництва, обміну і споживання [5]. З нашої точки зору використання цих понять як синонімів не зовсім доцільно. Інституційне середовище суспільства історично складається як одночасне паралельне співіснування в єдиному інституціональному просторі різноякісних «інституційних світів», тобто інституційних структур, що розрізняються між собою.

Під інституціональною структурою розуміють сукупність інститутів, яка формує, певним чином, упорядковану цілісність. Інституційне середовище ж є сукупністю складно взаємопов'язаних інститутів, які входять до складу різних інституційних структур. При цьому кожен суб'єкт економіки різною мірою одночасно включений в кілька інституційних структур. Відповідно, і господарські цілі, орієнтири і поведінка суб'єктів економіки формується під впливом різного типу інститутів.

В даний час в Україні реально співіснують три типи інституційних структур. Перша з них – це редистрибутивна, роздавальна або Х-економіка. Друга – ринкова чи Y-економіка. Третя – реципронная економіка (економіка дару) або мережева взаємодопомога, кожна з яких достатньо описана і інтерпретована в роботах багатьох соціологів та економістів [5]. Інституційне середовище українського села історично складалося як результат взаємодії і взаємопроникнення всіх цих трьох інституційних структур. Щоб мати наукове уявлення про сьгоднішні соціально- економічні проблеми сільського життя, про очікувані перспективи, що відбуваються тут, про зміни, необхідно вивчити закони виникнення, функціонування і розвитку всіх трьох типів економік, проаналізувати форми їх взаємодії і суперечності, що виникають як між різними інституційними структурами, так і всередині кожної з них.

4. Концепція сталого розвитку, що предствляє собою синтез теоретичних положень загального і абстрактного характеру і прийшла на зміну теорії економічного зростання, видається більш перспективною базою для стратегічних досліджень на селі. Це пов'язано з урахуванням у рамках даної концепції значної кількості чинників розвитку окремої території і країни в цілому. При цьому, під стійким розвитком розуміється, як правило, встановлення збалансованих, гармонійних відносин між людиною, суспільством і природою. Соціальна інфраструктура і рівень її розвитку відіграє особливу роль у забезпеченні сталого розвитку сільських територій. Особливість соціальної інфраструктури визначається специфікою соціально-економічних інтересів суб'єктів сільського господарства і їх протиріч, область яких істотно розширилася у зв'язку з трансформаційними процесами [2].

Засобом гармонізації економічних інтересів у сільському господарстві та зняття наявних протиріч є соціальна інфраструктура сільських територій. Її особливості обумовлюються специфікою сільського способу життя і, зокрема, споживчої моделі сільського мешканця. Концепція сталого розвитку сільських територій головною метою вважає гідне життєзабезпечення сільського населення. Для сучасної людини важливими

чинниками життєдіяльності крім харчування та житлових умов є облаштування побуту, дозвілля, інфраструктури, соціального, духовного комфорту.

Для сільських територій сьогодні характерне незадовільне становище соціальної сфери, яке можна пояснити не тільки низьким рівнем прибутковості сільського господарства. Для адекватної оцінки соціальної ситуації на селі необхідно використовувати систему соціальних стандартів, яка забезпечує конституційні права і гарантії жителів сільських територій. Зокрема, при вивченні споживчої поведінки більш пильну увагу слід приділяти питанням споживання непродовольчих товарів і послуг, яким в соціальних стандартах приділено недостатню увагу, і вони не є пріоритетними при визначенні рівня і якості життя населення в сільській місцевості [1, с. 2]. Мається на увазі тенденції зміни у селян пріоритетів у споживанні, що намітилася, які виразилися у скороченні частки витрат на харчування та збільшенні витрат на купівлю непродовольчих товарів. Прагнення до підвищення якості життя зумовило актуальність побутових послуг, витрат на утримання будинку. Простежуються намагання збільшити витрати на медичні та культурні послуги; зростають витрати на меблі, теле- відео- апаратуру, побутову техніку, оргтехніку, будівельні матеріали, паливо; збільшилися витрати на придбання транспортних засобів. Їх частка у 2000 р. становила 2,7 % від загальних витрат в місті і 3,4 % на селі, а до 2013 р. вона зросла на 14,3 п.п. у городян, склавши 17,0 %, і на 12,9 п.п. у селян, склавши 16,3 % [3].

Таким чином, можна стверджувати, що настав час збільшення нормативів витрат на покупку одягу, взуття, палива, техніки, медикаментів, предметів гігієни в сільських домогосподарствах. Сучасна методика формування статистичних даних не враховує: витрати на ведення особистого підсобного господарства, подвір'я (визначають особливості сільського способу життя); додаткові витрати на комунальні, медичні, освітні послуги, транспорт, сільськогосподарський інвентар, спецодяг, взуття, які також не входять до складу нині діючих споживчих кошків [2, 4]. Але саме специфіка умов проживання і праці на селі обумовлює необхідність особливого підходу до визначення таких витрат.

Головна мета сталого розвитку сільської місцевості полягає у створенні умов для досягнення добробуту населення; у формуванні самобутньої соціо- еколого-економічної територіальної системи, яка саморозвивається; у протидії антропогенному перевантаженню і деградації ландшафту; в збереженні культурних цінностей; у забезпеченні відтворення і довготривалого використання природних ресурсів для сільського господарства, місцевої промисловості, ремесел, промислів, туризму, та інших сфер господарської діяльності. Залежно від сфери впливу, чинники, які впливають на стійкість розвитку сільських територій, слід ділити на екзогенні, що детермінують зовнішнє середовище розвитку сільських територій, та ендогенні, що визначають внутрішні умови, які виходять із специфіки функціонування сільських територій. Саме діалектичний розвиток зовнішнього і внутрішнього середовища в рамках зазначених складових (екологічної, соціальної, інституціональної та економічної) здатне забезпечити сталий розвиток сільських територій [5].

Інституційна складова зовнішнього середовища, як уже зазначалося, представляє собою сукупність умов та чинників, що складаються в результаті інституційних перетворень. Внаслідок ринкових змін склалася міжвідомча роз'єднаність управління сільськими територіями. В результаті цього фактична реалізація державних і відомчих програм не охоплює всього комплексу соціально-економічних проблем сільської місцевості, обумовлює неефективність використання ресурсів, що направляються в рамках здійснення окремих заходів. Інституційна складова внутрішнього середовища включає в себе рівень розвитку громадянського суспільства у сільській місцевості, ступінь розвитку інститутів місцевого самоврядування, системи стимулювання громадських ініціатив [6].

Інституційну складову внутрішнього середовища також утворює бюджетна забезпеченість (наприклад, дотаційний бюджет сільських територій свідчить про слабкість інституційних складових внутрішнього середовища і є інгібітором стійкого соціального розвитку). Крім того, до інституційних складових внутрішнього середовища сільських територій можна віднести розвиненість та ефективність інституту земельної власності. Великі витрати формування земельних ділянок за рахунок часток у праві спільної власності із земель сільськогосподарського призначення, неналежне правове оформлення можна вважати істотною перешкодою сталого соціально-економічного розвитку сільських територій.

До інституційних чинників внутрішнього середовища можна віднести наявність або відсутність умов для збереження і розширення екологічних, рекреаційних та історико-культурних функцій сіл. Інституціональним чинником є також відкритість доступу до забезпечення сільського населення пільговими кредитами на будівництво житла, доступ до загального фінансово-кредитного обслуговування. Слід відзначити і такий чинник, як здатність диверсифікації сільської економіки за рахунок створення різноманітних форм економічної діяльності та інноваційної складової розвитку сільських територій [7].

Аграрна реформа, спрямована на зниження до мінімуму державної підтримки сільського господарства, призвела до того, що в багатьох регіонах і селах існуюча інституційна система і відповідна їй матеріально-технічна база великомасштабного господарювання значною мірою була втрачена. Сільське господарство стало об'єктом руйнівного впливу груп різноспрямованих інтересів, орієнтованих, в основному, не на творчу та інноваційну діяльність, а на елементарне виживання, на перерозподіл і споживання раніше створених цінностей та природних благ.

Порушення балансу інтересів не дозволило досягти конструктивної взаємодії інститутів різних типів і сформувати ефективну інституційну систему. Незбалансована інституційна система посилила невизначеність, ризики і безлад, зумовила дезінтеграцію територіальних сільських спільнот, тобто привела до хаосу [8].

Як показують соціологічні дослідження, ставлення селян до сільськогосподарських підприємств різних форм власності в цілому змінилося. Зокрема, більшість з них усвідомлюють наявність істотних проблем у функціонуванні державних сільгосппідприємств, однак вважають неприпустимим їх повну ліквідацію, надаючи перевагу їх реформуванню (27 %). Трохи менша частка селян вважають однозначно неприпустимою ліквідацію державних сільгосппідприємств (21 %).

Головними причинами неприйняття сільськими жителями ліквідації сільгосппідприємств є те, що вони пов'язують це з небезпекою поглиблення соціального розшарування (34 %), зниження соціальної захищеності (37 %). Крім того, близько 30 % респондентів відзначили, що сільгосппідприємство є більш звичним місцем роботи. Водночас, все більша кількість селян віддають перевагу більш кардинальним заходам з реорганізації державних сільгосппідприємств. Це, в більшості випадків, пов'язано зі сприйняттям позитивного досвіду роботи окремих фермерів [4].

Таким чином, колективні форми господарювання в більшій мірі відповідають менталітету жителів села. Однією з найбільш перспективних форм організації регіональних комплексів виробництва сільськогосподарської продукції є агрохолдингові структури, що припускають вертикальну інтеграцію сільгосптоваровиробників і переробних підприємств. Вони володіють значними перевагами у використанні сучасних технологій у сільськогосподарському виробництві; мають досить значний виробничо-ресурсний потенціал, що дозволяє отримувати економію на масштабі; містять запас міцності для демпфірування кон'юнктурних коливань ринку; володіють ліквідними активами, залучаючи під їх заставу кредити і позики; мають можливість запрошувати до співпраці високопрофесійних фахівців [1].

Разом з тим, агрохолдинги не завжди ефективно вирішують питання соціального розвитку села. Тому для вирішення проблем підвищення зайнятості сільського населення, зростання рівня життя необхідно, поряд з холдингами, підтримувати розвиток різних форм кооперації, насамперед, обслуговуючу і кредитну. Кооперація є передумовою розвитку демократичних засад на селі, місцевого самоврядування, сприяє плавному переходу від адміністративних методів господарювання до ринкових.

Механізм формування агрохолдингу здійснює значний вплив на роль, яку він буде виконувати в регіоні. З цих позицій необхідно виділити 3 типи агрохолдингів, залежно від механізму їх формування:

1. Адміністративні – формуються з ініціативи регіонального керівництва. Даний тип, незважаючи на зовні ринкову атрибутику, буде зберігати всі недоліки системи державного адміністрування, коли головним неформальним критерієм ефективності стає не прибуток, а обсяги державних дотацій. Очікувати від такого типу агрохолдингів значних вкладень в розвиток сільських територій та вдосконалення їх соціальної інфраструктури не слід.

2. Корпоративні – їх створення ініціюється будь-якою комерційною структурою – підприємством або організацією ніяк не пов'язаною з АПК. Такий тип агрохолдингів може сприяти збільшенню вкладень у вдосконалення матеріально-технічної бази сільгосптоваровиробників, при цьому очікувати від них самостійних широкомасштабних вкладень у розвиток сільської соціальної інфраструктури також не слід [2].

3. Кооперативні – формуються за допомогою мережевого об'єднання сільгосптоваровиробників, які тим чи іншим способом встановлюють контроль за регіональними харчовими і переробними підприємствами. Саме цей тип агрохолдингових структур найкращим чином відповідає цілям сталого розвитку сільських територій. Оскільки такі об'єднання більш орієнтовані на забезпечення не тільки комерційної, а й соціальної ефективності своєї діяльності. Однак формування таких агрохолдингів стане можливим тільки при подоланні соціальної пасивності населення і його залученні в процеси місцевого самоврядування [5].

Метою поступового масового залучення сільських мешканців до процесів самоврядування за місцем проживання та в кооперативний рух є:

1. Передача значної частини функцій сільських родин, пов'язаних із зовнішніми контактами (з адміністративними і контролюючими органами, державними установами, споживачами і постачальниками, кредитно- банківською сферою тощо), підзвітним їм фахівцям і професійним менеджерам. Це дозволить значно знизити трансформаційні і трансакційні витрати, підвищить продуктивність і ринкову конкурентоспроможність сімейного сектора сільської економіки.

2. Гнучкість управління масштабами господарської діяльності сімей з тим, щоб своєчасно реагувати на зміни кон'юнктурних, науково-технічних та інших обставин і реалізовувати переваги великого виробництва.

3. Підвищення ефективності державного регулювання і державної підтримки сільського господарства за рахунок розширення сфери дії механізму саморегулювання і саморозвитку, скорочення неформальної економіки, оптимізації використання ресурсів.

4. Створення інституційного середовища, несприятливого для вилучення адміністративної ренти і спроможного до розробки і прийняття управлінських рішень з позицій інтересів справи, підприємства, колективу, адміністративної території в цілому, а не приватних чи корпоративних інтересів.

5. Поліпшення «природного відбору» населення за особистими, діловими і професійними якостями, колективне навчання і спільне освоєння ефективних технологій виробництва, організації, управління, високої особистої відповідальності перед односельцями тощо [8].

У світли вищевикладеного головними напрямками діяльності держави у сільській місцевості на сучасному етапі мають стати:

- створення повноцінної нормативно-правової бази місцевого самоврядування та кооперації на селі і цілеспрямована організаційна робота з формування відповідних інститутів і структур;
- підтримка і розвиток інфраструктури сільської економіки: енерго- і газопостачання, транспортних та інформаційних мереж, соціальної сфери.

Ефективність сільської економіки безпосередньо залежить від розвитку інститутів місцевого самоврядування та зміцнення самостійності сільських спільнот [9]. Місцеве самоврядування, забезпечуючи повсякденні потреби, вирішуючи проблеми спільної життєдіяльності, шляхом широкого залучення населення до процесу управління, виборів керівників районів, сільськогосподарських підприємств, посилення відповідальності та підзвітності керівників перед виборцями і т.д., перетворюється на своєрідний сільський «центр інститутоформування». Безумовно, не можна запропонувати одну оптимальну програму соціально-економічного розвитку для будь-якого регіону України. Для кожної сільської території повинна розроблятися індивідуальна комбінація програм з урахуванням економіко-географічних, кліматичних, демографічних, культурно-історичних та інших чинників.

ВИСНОВКИ

Особливість сучасних інституційних змін щодо сільських територій полягає в тому, що вони мають не радикальний, а поступовий, але, в більшості своїй, – цілеспрямований характер. Зі зміною зовнішніх умов створюються ті інститути, які забезпечують можливість соціально-економічного використання цих змін, однак, без урахування специфіки та особливостей укладу і способу життя населення сільської місцевості. Зміни, націлені на сталий соціально-економічний розвиток, не матимуть очікуваного і належного успіху.

Враховуючи вищевикладене, головними напрямками діяльності держави у сільській місцевості на сучасному етапі економічного розвитку мають стати: створення повноцінної нормативно-законодавчої бази місцевого самоврядування та кооперації на селі і цілеспрямована організаційна робота з формування відповідних інститутів і структур; підтримання і розвиток інфраструктури сільської економіки – енерго- і газопостачання, транспортних та інформаційних мереж, соціальної сфери.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Барлыбаев А. А. Институциональная эволюция агрохозяйственной системы современной России и индивидуально-семейные хозяйства / А. А. Барлыбаев. – Уфа : РИО БашГУ, 2005. – 248 с.
2. Бердникова Г. И. Институциональная экономика / Г. И. Бердникова, И. М. Рахматуллин. – Сибай : Сибайский институт БашГУ, 2009. – 270 с.
3. Бессонова О. Э. Раздаток : институциональная теория хозяйственного развития России / О. Э. Бессонова. – Новосибирск : ИЭиОПП СО РАН, 1999. – 166 с.
4. Гудзинський О. Д. Інституційні матриці і розвиток сільських територій / О. Д. Гудзинський. – К. : ЦУЛ, 2010. – 186 с.
5. Дубініна М. В. Інституціонально-структурні зміни в аграрному секторі економіки України: управлінський аспект : [монографія] / М. В. Дубініна. – Миколаїв, 2013. – 352 с.
6. Кирдина С. Г. X- и Y-экономик и: институциональный анализ / С. Г. Кирдина. – М. : Наука, 2004. – 220 с.
7. Клейнер Г. Б. Эволюция институциональных систем / Г. Б. Клейнер. – М. : Наука, 2004. – 98 с.
8. Пригожин И. Самоорганизация в неравновесных системах / И. Пригожин. – М. : Мир, 1979. – 512 с.
9. Хакен Г. Синергетика : иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах / Г. Хакен. – М. : Мир, 1985. – 424 с.